

Πρεβεζάνικα Χρονικά

Αρ. 45-46 (2009)

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, 45-46 (2009)

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΗΣ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ

Περίοδος Β', Έτος 26^ο, Τεύχος 45-46

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ	Α. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Ο. ΚΑΡΟΥΤΑ
ΙΣΤΟΡΙΑ	CH. SCHÄFER, ΔΗΜ. ΔΟΝΟΣ, J. CURLIN Ν. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ, Γ. ΚΟΥΡΤΗΣ
ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ	Ε. ΣΑΡΡΗ
ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ	ΕΥ. ΚΑΙΝΟΥΡΓΙΟΣ
ΠΑΙΔΕΙΑ	Κ. ΜΠΕΗΣ
ΠΟΙΗΣΗ	Α. ΑΦΕΝΤΟΥΛΙΔΟΥ, Θ. ΚΑΤΩΓΙΑΝΝΗΣ ΣΤ. ΜΑΦΡΕΔΑΣ
ΧΡΟΝΙΚΑ	Ν. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ

Πρέβεζα 2009

Όψεις της εκπαίδευσης στην Πρέβεζα του Μεσοπολέμου: Τα ξενόγλωσσα δημοτικά σχολεία

Ευάγγελος Γ. Καινούργιος

doi: [10.12681/prch.28805](https://doi.org/10.12681/prch.28805)

Copyright © 2022, Ευάγγελος Γ. Καινούργιος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Καινούργιος Ε. Γ. (2022). Όψεις της εκπαίδευσης στην Πρέβεζα του Μεσοπολέμου: Τα ξενόγλωσσα δημοτικά σχολεία. *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, (45-46), 283–294. <https://doi.org/10.12681/prch.28805>

Ευάγγελος Γ. ΚΑΙΝΟΥΡΓΙΟΣ*

*Όψεις της εκπαίδευσης στην Πρέβεζα
του Μεσοπολέμου:
Τα ξενόγλωσσα δημοτικά σχολεία*

Εισαγωγή

Αφορμή για την παρούσα εργασία στάθηκε μια αναπάντεχη για μένα «ανακάλυψη»: μια αναφορά του ιστοριοδίφη Γιώργου Μουστάκη στο βιβλίο του *Τα Πρεβεζάνικα*, στην ύπαρξη ιταλικού σχολείου στην πόλη της Πρέβεζας κατά το παρελθόν. Έτσι, γνωρίζοντας ήδη κάποια πράγματα για το εβραϊκό σχολείο της Πρέβεζας, αποφάσισα να προχωρήσω σε μια προσπάθεια ανασυγκρότησης της ιστορικής διαδρομής που διένυσαν τα ξενόγλωσσα δημοτικά σχολεία της πόλης, αλλά και του εκπαιδευτικού έργου που προσέφεραν.

Όπως ήταν φυσικό, η προσπάθειά μου ξεκίνησε με την επισήμανση της υπάρχουσας βιβλιογραφίας και την αναζήτηση πρωτογενών πηγών. Στη συνέχεια, για τη συστηματικότερη διερεύνηση του θέματος, αξιοποίησα και την τεχνική της συνέντευξης. Συγκεκριμένα, ανέλυσα και δεδομένα (τα αναφέρω ως «μαρτυρίες παλιών Πρεβεζάνων») που συνέλεξα από μια σειρά ημιδομημένων συνεντεύξεων, μέσω των οποίων αντλήθηκαν σημαντικές πληροφορίες και αναδείχτηκαν επιμέρους πτυχές του θέματος, που δεν είχα αρχικά υπολογίσει. Ευχαριστώ, λοιπόν, θερμά όλους, όσοι έκαναν τον κόπο να με βοηθήσουν.

Το εβραϊκό σχολείο

Ηταν ένα από τη σειρά των σχολείων που δημιούργησε στα Βαλκάνια, στην Εγγύς και Μέση Ανατολή και στη Βόρεια Αφρική, η Alliance Israelite Universelle (AIU), μια διεθνής οργάνωση που ιδρύθηκε το 1860 στο Παρίσι.¹

* Ο Ευάγγελος Γ. Καινούργιος είναι δάσκαλος (MSc στις Επιστήμες της Αγωγής).

¹ Βλ. ΜΟΛΧΟ 2006, 145.

Αυτό το εκτεταμένο σχολικό δίκτυο ακολουθούσε ένα «εκπολιτιστικό» πρόγραμμα εκπαίδευσης, επηρεασμένο από το δυτικό πρότυπο σύγχρονης παιδείας. Η Alliance επιδίωκε τον εκσυγχρονισμό της εκπαίδευσης των Εβραίων της Ανατολής, συνδυάζοντας κοσμική και θρησκευτική παιδεία, παράλληλα με την επαγγελματική εκπαίδευση, τη διδασκαλία της Γαλλικής αλλά και της τοπικής γλώσσας. Αν και στα σχολεία της η κύρια γλώσσα διδασκαλίας ήταν η Γαλλική, ο λόγος για τον οποίο τα δημιουργούσε και τα επιχορηγούσε, δεν ήταν η προώθηση της γαλλικής γλώσσας και του γαλλικού πολιτισμού. Βασικοί σκοποί της ήταν η κοινωνική χειραφέτηση και η ηθική πρόοδος των Εβραίων καθώς και η αποτελεσματική στήριξη όσων αισθάνονταν μειονεκτικά λόγω της εβραϊκής τους καταγωγής.²

Η ίδρυση του εβραϊκού σχολείου της Πρέβεζας οφείλεται στο ενδιαφέρον που έδειξε η Alliance της Θεσσαλονίκης, μεσολαβώντας στα κεντρικά των Παρισίων που ανταποκρίθηκαν αναλαμβάνοντας την πληρωμή ενός δασκάλου Γαλλικών για τις ανάγκες του νέου σχολείου.³ Η πληρωμή ενός ακόμα Εβραίου δασκάλου του σχολείου γινόταν από κληροδότημα που άφησε ο Haim Koen. Τα έσοδα αυτού του κληροδοτήματος προέρχονταν από τα ενοίκια οικοδομής στη συμβολή των οδών Καρυωτάκη και Ειρήνης στην Πρέβεζα και το εισόδημα που απέφεραν 170 ρίζες ελιές. Τα υπόλοιπα (λειτουργικά) έξοδα του σχολείου κάλυπτε πλήρως η εβραϊκή κοινότητα της Πρέβεζας.⁴

Η λειτουργία του ξεκίνησε το 1908 σε κτίσμα που βρισκόταν ακριβώς δίπλα στη συναγωγή *Kahal Kadosh Tefila Lemose*, η οποία είχε ήδη χτιστεί από το 1903.⁵ Το κτίριο αυτό είχε στο ισόγειο δύο αίθουσες για ισάριθμες

² ΜΟΛΧΟ 2006, 145. Βλ. επίσης DALVEN 1990, 115. Η Rae Dalven (Πρέβεζα 1905 – Νέα Υόρκη 1992) γεννήθηκε στην Πρέβεζα, από οικογένεια Εβραίων των Ιωαννίνων, η οποία σύντομα μετανάστευσε στις ΗΠΑ. Υπήρξε καθηγήτρια Νεοελληνικής Λογοτεχνίας στο NYU και μεταφράστρια έργων του Καβάφη και του Ρίτσου στην αγγλική γλώσσα. Το όνομά της έχει δοθεί σε βραβείο, που απονέμεται από το πρόγραμμα του NYU: Alexander S. Onassis Program for Hellenic Studies. Βλ. σχετικά στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.hellenic.as.nyu.edu/page/raedalven> (προσπέλαση 20.2.2010).

³ Εύρημα μελέτης αρχαιακού υλικού, Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο Σιακκή, φάκελος 8, υποφάκελος Πρέβεζα. Βλ. επίσης ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2005, 8.

⁴ Η εβραϊκή κοινότητα Πρέβεζας επιχορηγούσε το σχολείο με 3000 φράγκα συνολικά, από τα οποία τα 1500 πιθανόν για λειτουργικά έξοδα. Για τα υπόλοιπα μπορούμε να υποθέσουμε πως προορίζονταν για τη μισθοδοσία των άλλων εκπαιδευτικών του σχολείου, εκτός των δασκάλων που πληρωνόταν από την Alliance και το κληροδότημα του Haim Koen. Βλ. Ε.Λ.Ι.Α.: ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2005, 8· ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΒΟΛΟΥ 2000, 45.

⁵ Η συναγωγή ονομάστηκε έτσι προς τιμήν του ραββίνου των Ιωαννίνων Mose Koen, ο οποίος είχε δωρίσει το αναγκαίο ποσό για την αγορά του οικοπέδου. Ας σημειωθεί ότι οι Εβραίοι της Πρέβεζας αυξάνονται και προχωρούν στην οργανωτική συγκρότηση της κοινότητας τους μετά το 1880. Σύμφωνα με το Γ. Μουστάκη, η αύξηση αυτή οφείλεται στην οικονομική κρίση που αντιμετώπισε η πόλη της Άρτας μετά την απελευθέρωσή της το 1881. Τότε η Άρτα «έχασε» την ενδοχώρα της, τον κάμπο, που με την αλλαγή των συνόρων παρέμεινε

τάξεις, ενώ στο δεύτερο όροφο υπήρχε μια αίθουσα και το γραφείο του διευθυντή.⁶

Το εβραϊκό δημοτικό σχολείο που στεγαζόταν εκεί, είχε το 1916 τέσσερις δασκάλους και ήταν μεικτό,⁷ μάλλον εξαιτίας των ιδιαίτερων συνθηκών που δημιουργούσε το μικρό μέγεθος της εβραϊκής κοινότητας στην Πρέβεζα. Γενικότερα, στα σχολεία της Alliance στην Ελλάδα συνήθως φοιτούσαν παιδιά του ίδιου φύλου.⁸

Για τις οργανωτικές ρυθμίσεις και τα στατιστικά μεγέθη του σχολείου γνωρίζουμε ελάχιστα, διότι το αρχείο του έχει χαθεί.⁹ Ωστόσο, λαμβάνοντας υπόψη ότι το δίκτυο των σχολείων της Alliance ακολουθούσε κοινή πορεία, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο πλήρης κύκλος σπουδών του εβραϊκού σχολείου της Πρέβεζας διαρκούσε έξι χρόνια.¹⁰ Για το μαθητικό δυναμικό του διαθέτουμε κάποια στοιχεία γνωρίζοντας, ότι το 1914 είχε 73 μαθητές και μαθήτριες¹¹ που αυξήθηκαν σε 105 το 1916.¹²

Για το πρόγραμμα σπουδών του εβραϊκού σχολείου Πρέβεζας γνωρίζουμε ότι περιλάμβανε «τήν Ἑβραϊκὴν, τὴν Γαλλικὴν καὶ ἐργόχειρα»¹³ και είναι πιθανόν να είχε πρωινό και απογευματινό κύκλο μαθημάτων με διάλειμμα το μεσημέρι.¹⁴ Ας σημειωθεί επίσης ότι στα σχολεία της Alliance οι μαθητές των μικρότερων τάξεων διδάσκονταν τη Βίβλο, ενώ στις μεγαλύτερες διδά-

στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Έτσι, πολλοί Εβραίοι της Άρτας, έμποροι κατά κύριο λόγο, μετανάστευσαν στην Πρέβεζα, τη νέα έδρα της οθωμανικής διοίκησης στη νότια Ήπειρο. Βλ. ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2005, 5 και 8.

⁶ Ε.Λ.Ι.Α.: ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2005, 8.

⁷ Ε.Λ.Ι.Α.: ΓΕΡΑΝΗΤΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΒΟΛΟΥ 2000, 45.

⁸ DALVEN 1990, 115· ΜΟΛΧΟ 2006, 192-193.

⁹ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Γ. Μουστάκης, το αρχείο του εβραϊκού σχολείου Πρέβεζας αποτελούνταν από τρεις μεγάλους φακέλους με έγγραφα. Μετά το κλείσιμο της Θεοφανείου σχολής στο υπόγειο της οποίας φυλασσόταν, μεταφέρθηκε στην τότε Επιθεώρηση Δημοτικής Εκπαίδευσης, βλ. ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2005, 8. Το αρχείο αυτό φαίνεται ότι δεν υπάρχει πια. Παρά τις προσπάθειες μου, δεν μπόρεσα να το εντοπίσω ούτε στο αρχείο της Δ/σης Π.Ε.Ν. Πρέβεζας ούτε στα Γ.Α.Κ. Πρέβεζας.

¹⁰ ΜΟΛΧΟ 2006, 192-193.

¹¹ Σύμφωνα με τον επιθεωρητή πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης Γ.Π. Κοκκίνη, μετά από επιθεώρηση την οποία πραγματοποίησε στο εβραϊκό σχολείο Πρέβεζας (3^η περιοδεία, 3 έως 27.12.1914). Το ημερολόγιό του (τεκμήριο που επίσης δεν υπάρχει πλέον!) το ανέγραψε από το αρχείο της Δ/σης Π.Ε.Ν. Πρέβεζας ο παλιός δάσκαλος Ο. Μπέτσος, βλ. ΜΠΕΤΣΟΣ 2006, 68.

¹² Ε.Λ.Ι.Α.

¹³ Ε.Λ.Ι.Α. Σύμφωνα με το Γ. Μουστάκη τα Γαλλικά διδάσκονταν στις τρεις μεγαλύτερες τάξεις του σχολείου, ενώ είναι πιθανόν να λειτουργούσαν και κάποια εργαστήρια πρακτικής επαγγελματικής εκπαίδευσης, όπως και στα σχολεία της Alliance στα Ιωάννινα. Βλ. DALVEN 1990, 118· ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2005, 8.

¹⁴ Αυτό ήταν το πρόγραμμα που ακολουθούσαν τα σχολεία της Alliance στα Ιωάννινα. Βλ. DALVEN 1990, 115-117.

σκονταν η εβραϊκή ιστορία. Το Σάββατο η παρακολούθηση της Συναγωγής ήταν υποχρεωτική, όπως άλλωστε και η πρωινή αλλά και η απογευματινή προσευχή στο σχολείο.¹⁵

Αναφορικά με τις διδακτικές μεθόδους που εφαρμόζονταν στο εβραϊκό σχολείο Πρέβεζας, μπορούμε να υποθέσουμε πως οι εκπαιδευτικοί του γνώριζαν και αξιοποιούσαν τα πορίσματα των συνειρμικών-συμπεριφοριστικών θεωριών για τη μάθηση, οι οποίες πρωτοεμφανίστηκαν την περίοδο του Μεσοπολέμου. Πιθανότατα χρησιμοποιούσαν συχνά διάφορες μορφές θετικών¹⁶ αλλά και αρνητικών ενισχύσεων για τη διαμόρφωση αποτελεσμάτων μάθησης. Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία της Μαρίκας Δόνου, όπως μας τη μεταφέρει ο Ευάγγελος Αудίκος:

*Τελείωσα το σχολαρχείο και πήγα στα Γαλλικά στην Alliance. Πήγα τρία χρόνια και τα έμαθα καλά. Μόλις λέγαμε μια λέξη Ελληνικά, πληρώναμε μια δεκάρα.*¹⁷

Αξίζει να σημειωθεί ότι τη φοίτηση μη Εβραίων μαθητών στο εβραϊκό σχολείο Πρέβεζας επιβεβαιώνει το 1914 και ο επιθεωρητής πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης Γ.Π. Κοκκίνης:

*Ἡ ἄνωτέρα τάξις, εἰς ἣν ἔχουσι καταταχθῆ καὶ τινες Ἑλληνίδες, περιλαμβάνει μαθητὰς καὶ μαθητριάς μεγάλης ἡλικίας, οἵτινες φοιτῶσι μᾶλλον πρὸς ἐκμάθησιν τῆς Γαλλικῆς.*¹⁸

Η φοίτηση μιας Ελληνίδας στο εβραϊκό σχολείο δεν πρέπει να μας εκπλήσσει, διότι στα σχολεία της Alliance μπορούσαν να παρακολουθούν μαθήματα Γαλλικών και μη Εβραίοι μαθητές. Πληρώνοντας δίδακτρα, Έλληνες αλλά και Μουσουλμάνοι μαθητές (συνήθως από οικογένειες εμπόρων και κρατικών αξιωματούχων) μπορούσαν να μάθουν Γαλλικά.¹⁹ Άλλωστε, την περίοδο του Μεσοπολέμου η γαλλική γλώσσα αποτελούσε τη *lingua franca* της Ανατολής, και η δυνατότητα εκμάθησής της είναι φυσικό να προσέλκυε το ενδιαφέρον της αστικής τάξης της πόλης.

Αυτό που μας προβληματίζει είναι η συνέχεια της αφήγησης της Μαρίκας Δόνου, στην οποία αναφέρει ότι το 1916 η σχολή της Alliance στην

¹⁵ DALVEN 1990, 115-117.

¹⁶ Στα σχολεία της Alliance στα Ιωάννινα, οι καλοί μαθητές έπαιρναν καλούς βαθμούς-πόντους. Η συγκέντρωση συγκεκριμένου αριθμού βαθμών-πόντων κάθε φορά οδηγούσε στην απονομή διαφόρων τιμητικών διπλωμάτων. Βλ. DALVEN 1990, 117.

¹⁷ ΑΥΔΙΚΟΣ 2000, 192.

¹⁸ ΜΠΕΤΣΟΣ 2006, 68.

¹⁹ DALVEN 1990, 117.

Πρέβεζα έκλεισε.²⁰ Ωστόσο, γνωρίζοντας από πολλές μαρτυρίες παλιών Πρεβεζάνων ότι το εβραϊκό σχολείο λειτουργεί διαρκώς μέχρι την 25^η Μαρτίου 1944,²¹ θεωρούμε πιθανό να αναφέρεται σε κάποια προσωρινή διακοπή της λειτουργίας του ή το πιθανότερο ότι αναφέρεται απλώς στο τέλος των μαθημάτων της γαλλικής γλώσσας για μη Εβραίους μαθητές.

Πράγματι, την περίοδο αυτή το ελληνικό κράτος στην επικράτεια του οποίου ανήκει πλέον η Πρέβεζα, δεν ευνοεί τη διδασκαλία της Γαλλικής. Μετά την ενσωμάτωση της πόλης στην ελληνική επικράτεια ήταν απόλυτα φυσικό να επιβληθεί κι εκεί η αρχή της γλωσσικής ομοιογένειας (*cuius regio eius lingua*),²² που σύντομα θα μετέτρεπε τα νέα πολιτικά σύνορα της Ελλάδας και σε πολιτισμικά.

Η διδασκαλία της Γαλλικής ως βασικής γλώσσας στα εβραϊκά σχολεία αλλά και η επιχορήγησή τους από μια ξένη οργάνωση όπως η Alliance, παραβίαζαν αυτήν την αρχή και προκαλούσαν τη δυσαρέσκεια της ελληνικής κυβέρνησης. Έτσι, σταδιακά, η Γαλλική έχασε την κεντρική της θέση στα σχολεία της Alliance. Αρχισε πλέον να διδάσκεται ως ξένη γλώσσα, ενώ διαρκώς ασκούσαν πιέσεις για την ολοκληρωτική εξάλειψή της από το πρόγραμμα σπουδών.²³

Μετά την απελευθέρωση της πόλης, το 1914 διορίστηκε επίσημα Έλληνας δάσκαλος στο εβραϊκό σχολείο Πρέβεζας για τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας.²⁴ Την ίδια χρονιά ξεκίνησε και η διδασκαλία της ελληνικής ιστορίας,²⁵ η οποία προστέθηκε επισήμως στο πρόγραμμα σπουδών των εβραϊκών σχολείων με το νόμο 2456/1922.²⁶ Μάλιστα, από το 1928 και μετά, όπως και όλα τα υπόλοιπα σχολεία της Alliance στην Ελλάδα, έτσι και το εβραϊκό σχολείο Πρέβεζας υπάγεται πλέον διοικητικά στο Υπουργείο Παιδείας.²⁷

Τα χρόνια που ακολούθησαν υπήρξαν δύσκολα για τα εβραϊκά σχολεία σε όλη την Ελλάδα. Σύμφωνα με τον J.E. Plaut:

Η αποφασιστική απειλή για την οργανωμένη εβραϊκή εκπαίδευση ήρθε την περίοδο 1930-1935, με ένα νόμο που απαγόρευε στα παιδιά Ελλή-

²⁰ ΑΥΔΙΚΟΣ 2000, 192.

²¹ Την ημέρα που ο στρατός κατοχής συγκεντρώνει τους Εβραίους της Πρέβεζας για να τους μεταφέρει σε στρατόπεδα συγκέντρωσης της Γερμανίας, βλ. ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2005, 9.

²² Σ' όποιον ανήκει η περιοχή, σ' εκείνον ανήκει και η γλώσσα.

²³ DALVEN 1990, 119-120.

²⁴ Σύμφωνα με πρόταση του Εποπτικού Συμβουλίου Στοιχειώδους Εκπαιδεύσεως Πρέβεζας στις 8.11.1914, την οποία αποδέχτηκε το Υπουργείο Παιδείας. Πρώτη Ελληνίδα εκπαιδευτικός, πιθανότατα η Ιουλία Μαυροπούλου. Τα επόμενα σχολικά έτη υπηρέτησε στο εβραϊκό σχολείο ο δάσκαλος Θ. Μέξης-Παναγιωτίδης. Βλ. ΜΠΕΤΣΟΣ 2006, 68, 107 και 118.

²⁵ ΜΠΕΤΣΟΣ 2006, 68.

²⁶ PLAUT 2000, 37.

²⁷ DALVEN 1990, 120.

*ων πολιτών να φοιτούν σε σχολεία επιχορηγούμενα από ξένες οργανώσεις. Καμιά ξένη γλώσσα δεν θα περιλαμβανόταν πλέον στο πρόγραμμα σπουδών, εκτός από τα εβραϊκά, που επιτρέπονταν για θρησκευτικούς λόγους.*²⁸

Όπως γίνεται εύκολα αντιληπτό, η παραπάνω εξέλιξη έπληξε άμεσα τα σχολεία της Alliance στα οποία η διδασκαλία της γαλλικής γλώσσας είχε κεντρική θέση. Έτσι, συμμορφώθηκαν με το νέο νόμο συγχωνευόμενα με τα κοινοτικά εβραϊκά σχολεία ή όπου δεν υπήρχαν τέτοια, μπορούμε να υποθέσουμε ότι μεταλλάχθηκαν σε κοινοτικά σχολεία. Ακόμα κι έτσι, η διδασκαλία της εβραϊκής γλώσσας, ιστορίας και θρησκείας περιορίστηκε στις δώδεκα ώρες εβδομαδιαίως, ενώ το ελληνικό κράτος τύπωνε για τους μαθητές των εβραϊκών σχολείων σχολικά βιβλία απαλλαγμένα από οποιοδήποτε χριστιανικό περιεχόμενο, επιδιώκοντας την πολιτισμική αφομοίωσή τους.²⁹

Ήταν μια προσπάθεια που σε μεγάλο βαθμό πέτυχε, διότι την περίοδο αυτή ο αριθμός των εβραϊκών σχολείων υποδιπλασιάζεται, ενώ ταυτόχρονα αυξάνεται ο αριθμός των Εβραίων που φοιτούν στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση.³⁰ Έτσι, η μαζική επιστροφή των Εβραίων μαθητών στο εβραϊκό σχολείο Πρέβεζας το 1934, ίσως να αποτελεί μία ύστατη προσπάθεια της εβραϊκής κοινότητας για να μην σταματήσει να λειτουργεί (ή αποτέλεσμα μιας προσωρινής διακοπής της λειτουργίας του).³¹

Ο βίαιος εκτοπισμός και το τραγικό τέλος των Εβραίων της Πρέβεζας θα σημάνει και το τέλος του σχολείου τους. Μετά το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο ο πρόεδρος του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδας το 1946, ύστερα από επίσκεψή του στην Πρέβεζα, σημειώνει:

*Σχολείον: Ουδείς λόγος έλλείπει μαθητών, δοθέντος ότι μόνον δύο παιδιά εύρίσκονται, έξ ὧν τὸ ἓνα τριῶν καὶ τὸ ἄλλο δύο ἐτῶν.*³²

Καταλήγοντας, αξίζει να αναφέρουμε ότι δεν γνωρίζουμε παρά ελάχιστες πληροφορίες για το διδακτικό προσωπικό του εβραϊκού σχολείου Πρέβεζας.

²⁸ PLAUT 2000, 46 (μτφ. του συγγραφέα). Στην εξέλιξη αυτή αναφέρεται και ο ΕΥΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ 1987, 24.

²⁹ PLAUT 2000, 46.

³⁰ PLAUT 2000, 46-47. Σύμφωνα με το Γ. Μουστάκη οι Εβραίοι της Πρέβεζας άρχισαν να στέλνουν τα παιδιά τους στο Γυμνάσιο από το σχολικό έτος 1927-1928. Βλ. ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2005, 8.

³¹ Το σχολικό έτος 1933-1934, μετά από φοίτηση ενός εξαμήνου, 28 Εβραίοι μαθητές όλων των τάξεων μεταγράφονται ομαδικά από το 1^ο Δημοτικό Σχολείο Πρέβεζας «εις τὸ Ἰσραηλιτικὸν». Βλ. Γ.Α.Κ. Πρέβεζας, Α^ον Δ.Σ. Πρέβεζας, 2^ος Γενικός Έλεγχος, 1930-1935, σχολικό έτος 1933-1934, 31-32.

³² ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΗΣ 1996, 30.

Αυτές κυρίως αφορούν τον καθηγητή της γαλλικής γλώσσας Σολωμόν Ντανόν, ο οποίος έρχεται από το Παρίσι το 1911 και εκτός από τα διδακτικά του καθήκοντα προσφέρει και σπουδαίο φιλανθρωπικό έργο στην εβραϊκή κοινότητα Πρέβεζας, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια του πολέμου, το 1912.³³ Πεθαίνει το 1913 και τον αντικαθιστά νέος καθηγητής της Γαλλικής που στέλνει η Alliance από το Παρίσι,³⁴ πιθανότατα ο Ανανίας Μάριο, τον οποίο μαζί με το δάσκαλο της Εβραϊκής Ζεβελία Κοέν, συναντά ο επιθεωρητής πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης Γ.Π. Κοκκίνης κατά την επιθεώρηση του σχολείου το 1914.³⁵ Τέλος, γνωρίζουμε επίσης ότι τα πρώτα χρόνια μετά την απελευθέρωση της Πρέβεζας, «την έβραϊκήν διδάσκει ὁ βαθὺς γνώστης τῆς Ἑβραϊκῆς κύριος Ἰεδιδιά Κωέν συγγραφεὺς μιᾶς εὐμεθόδου γραμματικῆς».³⁶

Το ιταλικό σχολείο

Για την πόλη της Πρέβεζας η καθημερινή χρήση (ίσως και η διδασκαλία) της ιταλικής γλώσσας είναι κάτι το συνηθισμένο από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα. Τα Ιταλικά είναι η επίσημη γλώσσα του *Continente* (των βενετικών κτήσεων στην Ήπειρο), πρωτεύουσα του οποίου ήταν η Πρέβεζα.³⁷ Είναι η γλώσσα του Βενετού προβλεπτή (*proveditore*) και των υπηρεσιών της δημοκρατίας της Βενετίας που έδρευαν στην πόλη.

Ακόμη και μετά την ανακατάληψη της Πρέβεζας από τους Τούρκους το 1798, η χρήση της ιταλικής γλώσσας εξακολουθεί να ενυπάρχει, ειδικότερα δε μετά τη συγκρότηση μιας μικρής ιταλικής κοινότητας, την οποία κατά τον Γ. Μουστάκη αποτελούσαν πρόσφυγες³⁸ της αγροτικής εξέγερσης του 1860 στη νότια Ιταλία.³⁹

Σύντομα, έγινε αισθητή στην πόλη της Πρέβεζας και η παρουσία του νεοσύστατου τότε ιταλικού κράτους με τη δημιουργία προξενείου,⁴⁰ ίσως και κάποιων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Συγκεκριμένα, ο Ι.Φ. Δημάρατος, αναφερόμενος στο πρώτο νηπιαγωγείο που δημιουργήθηκε στην πόλη, επισημαίνει:

³³ Ε.Λ.Ι.Α. και ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2005, 8.

³⁴ ΓΣΡΑΗΛΙΤΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΒΟΛΟΥ 2000, 45.

³⁵ ΜΠΕΤΣΟΣ 2006, 68.

³⁶ Ε.Λ.Ι.Α.

³⁷ Το *Continente* αποτελούσαν η Πρέβεζα, η Βόνιτσα, η Πάργα, η Σαγιάδα και το Βουθρωτό. Βλ. ΔΗΜΑΡΑΤΟΣ 1957, 655.

³⁸ Πρόκειται για μια μικρή κοινότητα εκατό περίπου Ιταλών. Κατάγονταν από την περιοχή της Puglia (Απουλία) και ήταν φτωχοί εργάτες γης, που ασχολούνταν με την καλλιέργεια των εσπεριδοειδών. Βλ. ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 1989, 64.

³⁹ HOBBSAWM 2000, 287.

⁴⁰ ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 1989, 64.

Τοῦτο ὑπῆρξεν ὑποτυπῶδες τὶ ἴδρυμα δημιουργηθὲν ἐκ τῆς ἀνάγκης, ἣν ἐπροκάλεσεν ἡ ἀπὸ τοῦ ἰταλικοῦ κράτους ἐν Πρέβεζῃ ἴδρυσις ἰταλικῶν σχολείων καὶ δὴ καὶ νηπιαγωγείου. Καὶ ὁ μὲν σκοπὸς ἐπετεύχθη, μαρνανθέντων μετ' ὀλίγων τῶν ἰταλικῶν σχολείων, εἰς ἃ ἐφοίτησαν μόνον ἑβραϊοπαῖδες καὶ τινες ἐξαγορασθέντες Μουσουλμάνοι, οὐδεὶς δὲ Ἕλλην.⁴¹

Εμείς γνωρίζουμε πως το νηπιαγωγείο αυτό λειτούργησε αρχικά ως σχολεῖο θηλέων (πιθανότατα τη δεκαετία του 1880) και στη συνέχεια ως μεικτό σχολεῖο που από το 1917 μεταστεγάστηκε σε νέο διδακτήριο και τη χρηματοδότησή του ανέλαβε το κληροδότημα του Σ. Καραμάνη.⁴² Μην μπορώντας, λοιπόν, να προσδιορίσουμε ακριβῶς ποια από τις παραπάνω περιπτώσεις εννοεί ο Ι.Φ. Δημάρατος, υποθέτουμε ότι η βραχύβια λειτουργία ἰταλικῶν σχολείων στην οποία αναφέρεται, ἔλαβε χώρα στο διάστημα που ορίζουν τα χρονικά πλαίσια 1880 και 1917.

Μάλιστα είναι δυνατόν να περιορίσουμε το εύρος αυτού του χρονικού διαστήματος, εἰάν συνδέσουμε την αναφορά του με την αποτυχημένη σύμφωνά με τον Κ. Βακαλόπουλο προσπάθεια δημιουργίας ἰταλικῆς επαγγελματικῆς σχολῆς στην Πρέβεζα το 1900,⁴³ ὅπως και με την ίδρυση το 1902 του Αγίου Ανδρέα. Ένας υπάρχων ναός των καθολικῶν της Πρέβεζας, που δημιουργήθηκε από το Φραγκίσκο Ἰωσήφ Α' (αυτοκράτορα της Αυστρίας και βασιλιά της Ουγγαρίας) και με την πάροδο του χρόνου εξελίχθηκε σταδιακά σε συγκρότημα κτιρίων με την προσθήκη δύο ἀκόμη κτισμάτων, ενός μεγάλου, διώροφου με καμπαναριό (1905) και ενός μικρότερου ισόγειου (1932).⁴⁴

Στο μεγαλύτερο από αυτά τα δύο κτίρια, σύμφωνα με το Γ. Μουστάκη, λειτούργησαν ἰταλικά σχολεῖα.⁴⁵ Συνεπῶς, συνεκτιμώντας και αυτό το στοιχείο μπορούμε εκ νέου να υποθέσουμε ότι το ἰταλικό σχολεῖο της Πρέβεζας λειτούργησε μεταξύ 1900 και 1917, σύμφωνα και με τους προηγούμενους υπολογισμούς μας. Για το ίδιο αυτό διάστημα υπάρχει και η αναφορά του Ο. Μπέτσου στη λειτουργία μεικτοῦ, μονοθέσιου ἰταλικῶν σχολεῖου (σχολικό ἔτος 1913-1914).⁴⁶

⁴¹ ΔΗΜΑΡΑΤΟΣ 1957, 654.

⁴² Κατὰ τον Ο. Μπέτσο το νηπιαγωγείο θηλέων λειτούργησε τη δεκαετία του 1880, ἐνὸς το 1915 λειτουργοῦσε ὡς μεικτὸ νηπιαγωγείο. Σύμφωνα με τη Θ. Καψάλη το πρῶτο νηπιαγωγείο στην πόλη της Πρέβεζας λειτούργησε το 1889. Βλ. ΚΑΨΑΛΗ 2000, 130· ΜΠΕΤΣΟΣ 2006, 113-114.

⁴³ ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ 1992, 615.

⁴⁴ ΠΑΡΑΘΥΡΑ 1991, 194-195· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005, 70, υποσημ. 21.

⁴⁵ ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 1989, 65.

⁴⁶ Η πληροφορία αυτή δεν τεκμηριώνεται με κάποιο τρόπο. Ο Ο. Μπέτσος αναφέρει ότι το ἰταλικό σχολεῖο «διοικούνταν» ἀπὸ το ἰταλικό προξενεῖο και ὅτι μετὰ την κατάργησή του

Ας σημειωθεί, επίσης, ότι η δημιουργία το 1905 του μεγάλου διώροφου κτίσματος δίπλα στον καθολικό ναό του Αγίου Ανδρέα Πρέβεζας (όπου στεγαζόταν τα ιταλικά σχολεία κατά το Γ. Μουστάκη) συνδέεται χρονικά με μια περίοδο κατά την οποία αυξάνεται σταδιακά το ενδιαφέρον της εξωτερικής πολιτικής της Ιταλίας για την Αλβανία, την Ήπειρο αλλά και την Πρέβεζα ειδικότερα.

Στα χρόνια που ακολουθούν, το ιταλικό κράτος υποδαυλίζει τις διεκδικήσεις Τσάμηδων και Κουτσόβλαχων στην Ήπειρο, ιδιαίτερα μετά τη δημιουργία ιταλικού προτεκτοράτου στην Αλβανία.⁴⁷ Την ίδια περίοδο γίνεται αισθητή στην περιοχή της Πρέβεζας και η παρουσία της Societa Dante Alighieri, του μορφωτικού ινστιτούτου που προωθεί την επεκτατική και αποικιοκρατική πολιτική της Ιταλίας.⁴⁸

Αποκορύφωμα αυτής αποτέλεσε το 1917 (την περίοδο του εθνικού διχασμού), η εισβολή των Ιταλών στην Ήπειρο από την Αλβανία, η κατάληψη των Ιωαννίνων και η ανεπιτυχής προσπάθειά τους να καταλάβουν και την Πρέβεζα.⁴⁹

Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, το ιταλικό κράτος εμφανίζεται να ενδιαφέρεται για το κτιριακό συγκρότημα του Αγ. Ανδρέα και την περίοδο 1932-1933 φροντίζει για την αποτύπωσή του σε τοπογραφικό διάγραμμα,⁵⁰ χωρίς όμως να υπάρχουν άλλες ενδείξεις για τη λειτουργία ιταλικού σχολείου εκεί.

Ωστόσο, αν και η απόπειρα δημιουργίας ιταλικού σχολείου στην Πρέβεζα φαίνεται ότι απέτυχε, η διδασκαλία της ιταλικής γλώσσας πιθανότατα συνεχίστηκε με έναν άλλο τρόπο. Από τις μαρτυρίες αρκετών παλιών Πρεβεζάνων προκύπτει ότι για τη θρησκευτική αλλά και την πολιτισμική-γλωσσική αναπαραγωγή της ιταλικής κοινότητας της πόλης μεριμνούσαν οι Φραγκισκανοί μοναχοί που υπηρετούσαν το ναό του Αγ. Ανδρέα (συνήθως ένας). Ήταν μια προσπάθεια που τελείωσε μετά την αποχώρηση των Ιταλών της

στο τέλος του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου το αρχείο του μεταφέρθηκε στο 1^ο και το 3^ο Δ.Σ. Πρέβεζας. Μάλιστα, προσθέτει ότι δεν γνωρίζει γιατί το ιταλικό σχολείο δεν επιθεωρήθηκε από τον επιθεωρητή Γ.Π. Κοκκίνη κατά το σχολικό έτος 1914-1915, όπως τα υπόλοιπα ξενόγλωσσα σχολεία της πόλης. Βλ. ΜΠΕΤΣΟΣ 2006, 16 και 25.

⁴⁷ ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ 1992, 616-617.

⁴⁸ ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 1988, 17. Η Societa Dante Alighieri (1889) είναι το πιο παλιό από τα μορφωτικά ινστιτούτα που υπήρξαν όργανα της πολιτιστικής εξωτερικής πολιτικής των μεγάλων ευρωπαϊκών κρατών (Alliance Francaise 1893, Goethe Institut 1919, British Council 1935). Αρχικά προωθούσε τον ιταλικό αλτρωτισμό μέσα από τις διδακτικές και πολιτιστικές της δραστηριότητες και μετά το 1922 μετατράπηκε σε όργανο πολιτικής προπαγάνδας και διάδοσης της φασιστικής ιδεολογίας σε όλο τον κόσμο. Βλ. TOTARO-GENEVOIS 2005, 88-89.

⁴⁹ Για την παρουσία των Ιταλών στην Ήπειρο την περίοδο αυτή, βλ. ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΗΣ 2005, 380-431.

⁵⁰ ΠΑΡΑΘΥΡΑ 1991, 195.

Πρέβεζας, οι περισσότεροι από τους οποίους ακολούθησαν τα ιταλικά στρατεύματα μετά τη συνθηκολόγησή τους το 1943.

Τα οθωμανικά σχολεία

Τα οθωμανικά δημοτικά σχολεία που λειτουργούσαν στην πόλη της Πρέβεζας μετά την απελευθέρωσή της το 1912, ήταν δύο. Ένα δημοτικό σχολείο αρρένων και ένα θηλέων.⁵¹ Το «Όθωμανικόν Σχολείον αρρένων Πρεβεζής» λειτουργούσε στην περιοχή που οι Πρεβεζάνοι ονομάζουν «ποτάμι» (για τους Τούρκους «Μεχτέπ»), ακριβώς απέναντι από τα κτίρια που στεγάζεται σήμερα το 2^ο Δημοτικό Σχολείο Πρέβεζας. Στο ίδιο κτίριο λειτουργούσε το 1915 και το «Όθωμανικόν Σχολείον θηλέων Πρεβεζής».⁵²

Το οθωμανικό σχολείο αρρένων, το 1914 είχε 38 μαθητές σε τρεις τάξεις και ένα χρόνο αργότερα το 1915, το τότε νεοσύστατο οθωμανικό σχολείο θηλέων είχε 35 μαθήτριες.⁵³ Αν και τα περισσότερα από αυτά τα παιδιά φαίνεται ότι ήξεραν ελληνικά, η διδασκαλία όλων των μαθημάτων γινόταν στα Τουρκικά.⁵⁴ Η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας σ' αυτά τα δύο σχολεία ξεκίνησε μετά το 1915.⁵⁵

Αναφορικά με το διδακτικό προσωπικό τους, οι ελάχιστες πληροφορίες που διαθέτουμε αφορούν τη δασκάλα του σχολείου θηλέων Χαϊριέ, κυρίως δε το δάσκαλο του οθωμανικού σχολείου αρρένων Πρέβεζας το 1914, για τον οποίο ο επιθεωρητής πρωτοβάθμιας εκπαίδευσεως σημειώνει:

*Διδάσκαλος: Ό Μουσταφά Μεχμέτ, τελειόφοιτος Μενδρεσέ. Πληρώνεται υπό της Τουρκικής κοινότητας πρὸς 100 δραχμὰς τὸν μῆνα. Δεν ἔχει τὴν εὐγένειαν ἣν φαίνεται ἔχων ὁ Όθωμανὸς διδάσκαλος Φιλippiάδος. Φαίνεται φανατικὸς Τούρκος.*⁵⁶

⁵¹ ΜΠΕΤΣΟΣ 2006, 16.

⁵² Σύμφωνα με όσα αναφέρει στο ημερολόγιό του ο επιθεωρητής πρωτοβάθμιας εκπαίδευσεως Γ.Π. Κοκκίνης (3^η περιοδεία, 3 έως 24.12.1914 και 8^η περιοδεία, αρχές Απριλίου 1915). Βλ. ΜΠΕΤΣΟΣ 2006, 67-68 και 98-99.

⁵³ ΜΠΕΤΣΟΣ 2006, 67-68 και 98-99. Βέβαια θα πρέπει να επισημάνουμε ότι σε άλλο σημείο του ίδιου βιβλίου (σ. 107, πράξη 7/28.2.1915 του Εποπτικού Συμβουλίου Στοιχειώδους Εκπαίδευσεως Πρέβεζας), οι αριθμοί αυτοί εμφανίζονται εντελώς διαφορετικοί για την ίδια περίπου χρονική περίοδο (68 μαθητές και 51 μαθήτριες αντίστοιχα).

⁵⁴ ΜΠΕΤΣΟΣ 2006, 25 και 141.

⁵⁵ ΜΠΕΤΣΟΣ 2006, 107.

⁵⁶ ΜΠΕΤΣΟΣ 2006, 68. Για τη δασκάλα του σχολείου θηλέων, βλ. ΜΠΕΤΣΟΣ 2006, 99.

Η λειτουργία των οθωμανικών δημοτικών σχολείων της Πρέβεζας τερματίζεται οριστικά, με την ανταλλαγή πληθυσμών μετά τη συνθήκη της Λωζάνης, κι έτσι η τουρκική κοινότητα της Πρέβεζας δεν καταφέρνει να ολοκληρώσει το νέο διδακτήριο που ετοίμαζε για το δημοτικό σχολείο θηλέων.⁵⁷

Αντί επιλόγου

Η ξενόγλωσση εκπαίδευση στην Πρέβεζα την περίοδο του Μεσοπολέμου «μαρτυρά» τον πολυπολιτισμικό χαρακτήρα μιας πόλης, η οποία ακμάζει ως σημαντικό λιμάνι και διαμετακομιστικό εμπορικό κέντρο. Ειδικότερα, ενδιαφέρον παρουσιάζει η προσπάθεια δημιουργίας ιταλικού σχολείου, ως σημείο συνάντησης-τομής του ιδιαίτερου ρόλου της πόλης της Πρέβεζας (πύλη της βορειοδυτικής Ελλάδας προς την Ευρώπη) και του πολιτισμικού (και όχι μόνο) ιμπεριαλισμού που χαρακτηρίζει την εξωτερική πολιτική της Ιταλίας την περίοδο αυτή.

Θα ήταν λοιπόν ιδιαίτερα χρήσιμη για τη διεξοδικότερη διερεύνηση της περίπτωσης αυτής αλλά και του θέματος συνολικότερα, η αναζήτηση περισσότερων στοιχείων (π.χ. στα αρχεία του Υπουργείου Εξωτερικών). Όμως, μια τέτοια προσπάθεια είναι έργο επίπονο και οπωσδήποτε υπέρτερο των δικών μου δυνάμεων την παρούσα χρονική περίοδο. Επιφυλάσσομαι για τη συνέχειά της στο μέλλον.

Αρχειακό υλικό

Ε.Λ.Ι.Α., αρχείο Σιακκή Ι., φάκελος 8 (Εβραϊκές κοινότητες Ιωαννίνων-Άρτας και Πρέβεζας), υποφάκελος Πρέβεζα
Γ.Α.Κ. Πρέβεζας, Α^{ογ} Δημοτικόν Σχολείον Πρέβεζας, 2^{ος} Γενικός Έλεγχος, 1930-1935

⁵⁷ ΜΠΕΤΣΟΣ 2006, 99.

Βιβλιογραφία

- ΑΥΔΙΚΟΣ Ε., 2000, *Πρέβεζα 1945-1990: Όψεις της μεταβολής μιας επαρχιακής πόλης*, Πρέβεζα
- ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ Κ., 1992, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού: Ήπειρος, Θεσσαλονίκη*
- DALVEN R., 1990, *The Jews of Ioannina*, Philadelphia
- ΔΗΜΑΡΑΤΟΣ Ι.Φ., 1957, s.v. Πρέβεζα, στη: *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Πυρσού*, τ. Κ', Αθήνα, 655-659
- ΕΥΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ Σ., 1987, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης: Οργάνωση και Διοίκηση της Εκπαίδευσης*, τ. Β', Αθήνα
- HOBBSAWM E.J., 2000, *Η εποχή του κεφαλαίου: 1848-1875*, Αθήνα
- ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΒΟΛΟΥ, 2000, *Alliance Israelite Universelle: Το εκπαιδευτικό έργο των σχολών*, Βόλος
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2005, Ο Ιταλός πολιτικός Francesco Guicciardini στην Πρέβεζα και τη γύρω περιοχή, *Ηπειρωτών Κοινόν* 1, 59-92
- ΚΑΨΑΛΗ Θ., 2000, *Το Σαντζάκι της Πρέβεζας κατά το 19^ο αιώνα: Χώρος, διοίκηση, θεσμοί και πληθυσμός*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα (ανέκδοτη πτυχιακή εργασία)
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΗΣ Κ., 1996, Εβραϊκή κοινότητα Πρέβεζας, *Χρονικά* 142, 29-30
- ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΗΣ Γ., 2005, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1917-1918*, Αθήνα
- ΜΟΛΧΟ Ρ., 2006, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, 1856-1919: Μια ιδιαίτερη κοινότητα*, Αθήνα
- ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ Γ., 1988, Οι Ιταλοί στην Ήπειρο το 1917 (Γεγονότα στην Πρέβεζα), *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 19-20, 11-19
- ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ Γ., 1989, Ο Κουραδάς που έγινε Καρυδάς, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 22, 61-67
- ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ Γ., 2005, Οι Εβραίοι της Πρέβεζας, *Χρονικά* 195, 5-9
- ΜΠΕΤΣΟΣ Ο., 2006, *Η κρατική εκπαίδευση στο χώρο της μητροπόλεως Πρέβεζας τη δεκαετία 1914/1915-1924/1925*, Πρέβεζα
- ΠΑΡΑΘΥΡΑ Κ., 1991, Η Καθολική εκκλησία του Αγίου Ανδρέα στην Πρέβεζα, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 25, 193-197
- PLAUT J.E., 2000, *Greek Jewry in the Twentieth Century, 1913-1983: Patterns of Jewish Survival in the Greek Provinces before and after the Holocaust*, Madison
- TOTARO-GENEVOIS M., 2005, *Cultural and Linguistic Policy Abroad: The Italian Experience*, Clevedon